

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 7.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében

A borítón:
Jelmeztervek Csokonai Vitéz Mihály *Tempefői c. vígjátékához*
(vízfestmény, 1809 körül)
Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, K 90, belső címlap

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Mit akar mondani...?

Egy kérdés vándorútja

Régóta ismert és számtalan változatban előforduló jelenség, hogy például egy dal egy bizonyos közegben közismertté, közkedvelté válik, és csakhamar megjelenik (gyakran módosult alakban) más kulturális (szociális, nyelvi) közegben. Falusi szerelmes dalból a hercegi kápolnában korál lesz, a főúri udvarból egy dallam bekerül a helyi cigányzenekar műsorába, dudorászó földművesektől egy másik a hangversenyterembe – számtalan formája van ennek a mozgásnak, és nemcsak a „magas művészet” és a populáris szféra között. A populáris művészet (már amióta egyáltalán beszélhetünk efféléőről, vagyis amióta elkülönült a magas művészet intézményeitől, befogadóitól és szövegeitől) talán sosem volt egységes: társadalmi csoportok, foglalkozási ágak, vallások, szokások és persze nyelvek közötti eltérések tagolták. Ezen csoportok között is voltak átadások-átvételek, az utókor számára nehezen kibogozhatóan.

Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy egy dal átkerül az egyik csoport repertoárjából a másikéba. A XX. századi szórakoztatózenében legalább az 1950-es évektől (hol gyengébben, hol rendszeresen, programszerűen, külön irányzatokat létrehozva) felbukkannak a népzenei repertoár egyes darabjai; talán épp ez az egyik olyan sajátosság, ami erősen elválasztja egymástól a régebbi és a század második felétől uralkodó populáris zenei világot. A Beatles egyik első felvétele a *My Bonnie Lies Over the Ocean* kezdetű skót népdal volt, az egyik első magyar nyelvű „beat” szám, *Az utcán* népdal-ihletettsége vitathatatlan.

Van egy dal, amelyik az utóbbi években rendkívül népszerűvé vált. Magyarul először Kányádi Sándor *Erdélyi jiddis népköltészet* című kötetében jelent meg.² E kötet alapján készült a költővel amúgy bensőséges kapcsolatot ápoló Kaláka együttes tagjainak lemeze (*Volt egyszer, volt egy kis zsidó*, 1991, Gryllus Dániel, majd *Volt egyszer, volt egy kis zsidó*, Gryllus Kiadó, 2008, Gryllus Dániel, Gryllus Vilmos, Szalóki Ági).

1 A szerzők: Kálmán C. György a Bölcsészettudományi Kutatóintézet Irodalomtudományi Intézetének nyug. tudományos főmunkatársa, Kálmán Mihály (PhD, Harvard) független kutató. Köszönjük Bobák Szilvia megjegyzéseit.

2 A válogatás, az utószó és a fordítás is Kányádi munkája (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989).

A Kaláka rendkívül népszerű. Az igazi sikert viszont az jelentette, amikor Sztevanovity Zorán és Bíró Eszter vette repertoárjára a dalt (2013). A duett koncerteken is számtalanszor elhangzott, felkerült a legnagyobb videómegosztó csatornára, s lemezen is megjelent (*Egy pár barát*, Universal Music – Zebra, 2013; *Egy pár barát – Aréna 2014*, Universal Music – Zebra, 2014). A Zorán-féle változatokhoz szerzőként ez van megadva: „Födő Sándor »Fodo« feldolgozása – Kányádi Sándor fordítása”. De míg a Kaláka-műhely változatai 3/4-esek, ahogyan a Kányádi-kötet kottájában is így van jelölve, a Fodo-féle 5/4-es ütemben van. Így szerepel Bíró Eszter lemezén is (*Mikor lesz az már*, Miss Biro Publishing, 2009, Herczku Ágnessel), és persze a Zorán-féle felvételeken is. Mindegyik változat remek, érdekes, teli hangszerelési ötletekkel (és a páratlan ritmus, úgy fest, Fodo ötlete volt).

Olvassuk el először a szöveget eredetiben, majd Kányádi Sándor műfordításában.

*May ko mashme-lon der regn?
Vos-zshe lozt er mir tsu hern? –
Zayne tropens af di shoybn
Koyklen zikh, vi tribe trern
Un di shtivl iz tsurisn,
Un es vert in gas a blote;
Bald vet oykh der vinter kumen –
Kh'hob keyn vareme kapote...*

*May ko mashme lon dos likhtl?
Vos'zshe lozt es mir tsu hern?
S'kapet un es trift ir kheylev
Un s'vet bald fun ir nisht vern.
Azoy tsank ikh do in klayzl,
Vi a likhtl, shvakh un tunkl,
Biz ikh vel azoy mir oysgeyn
In der shtil, in mizrekh-vinkl...*

*May ko mashme lon der zeyger?
Vos'zshe lozt er mir tsu hern,
Mit zayn gelbn tsifer-bletl,
Mit zayn klingen, mit zayn shvern?
S'iz an ongeshtelt keyle,
S'hot keyn lebn, keyn gefiln,
Kumt di sho, do muz er shlogn,
On zayn rotsen, on zayn viln...*

*May ko mashme lon mayn lebn?
Vos'zshe lozt es mir tsu hern?
Foyln, velkn, in der yugnt,
Far der tsayt fareltert vern.
Esn „teg” un shlingn trern,
Shlofn af'n foyst dem hartn,
Toyten do di „oylem-haze”
Un af oylem habe vartn...³*

Mit akar az eső nékem elmondani, mit akarhat?
Cseppjei az ablakdeszkán, mint a könnyek, úgy csorognak.
A csizmám is szertemállott, és nagy a sár az utcákon,
itt van a tél nemsokára, s nincs egy jó meleg kabátom.

Mit akar a gyertya nékem elmondani, mit akarhat?
Csak pislákol, fogy a faggya, nemsokára csonkká olvad.
Magam is csak pillogatok, mint a fogyó gyertyaszálam,
nemsokára ellobbanok itt a héder homályában.

Mit akar az óra nékem elmondani, mit akarhat,
az ő sárga számlapjával és amikor nagyot kongat?
Csak egy kigondolt szerkezet, élettelen, lelke sincsen.
Üt akarva-akaratlan, óránként előbbre biccen.

Mit akar az élet nékem elmondani, mit akarhat?
Idő előtt megöregszem, ifjúságom múlik, hervad.
Éhezések, lenyelt könnyek, ököltre borult alvások,
ölni napra-nap a földit, és várni a másvilágot.⁴

Csodálatosan megszerkesztett, szép költemény – ez nem is kéne, hogy meglepjen, hiszen ahogyan ezt Horváth Iván provokatív, mulatságos, cinikus és mélyértelmű módon megfogalmazta (ráadásul egy tankönyvben!): „A népköltészeti alkotás gyakran szép is”.⁵ Igen, gyakran szép is, de itt négy *egymásra épülő* versszakról van szó, ismétlésekkel és fokozással, miközben helyzetdal is – a népköltészetben nem épp gyakori –, amely finom jelzésekkel írja körül

3 AVROM REYZEN, *Ale verk fun Avrom Reyzen in 12 bender* (New York: Idish, 1917), 11:16–17. old. Itt a Kányádi-kötet „magyaros” átírása helyett a „szabályos” YIVO-átírást használjuk; <https://www.yiddishwit.com/transliteration.html>, letöltés: 2019.06.06.

4 KÁNYÁDI, *Erdélyi jiddis népköltészet*, 123.

5 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András és mások, *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1980), 287.

a vers beszélőjének körülményeit. Alaposan kidolgozott, erős hatású, elragadó költemény.

Hogy ki is ez a beszélő, az nem azonnal derül ki. Először csak azt hihetnénk: szegény ember, akinek nem telik cipőre, kabátra, pedig esik az eső, jön a tél. A második versszak végén tudjuk meg, hogy ez a szegény ember a templomban ül: „itt a héder homályában”. A magyar szóhasználatban – például a szlengben – a szó ’lakás, szoba’ értelemben szerepel, ám a héder valójában az alsós gyermekek tanintézménye. A jiddis eredetiben a *klayzl* és *mizrekh-vinkl*, azaz a tanház, valamint annak keleti sarka szerepel: a terem egy meghatározott pontja, az a megszokott hely, ahol a beszélő a szent iratokat szokta tanulmányozni.

Beszélőnk tehát Talmud-iskolás vagy rabbinövendék (*bóher*, *báchur*), aki halálisan fáradt, elcsigázott, éhezik és pénztelen, rátör a félelem, hogy elmúlik az élete, hogy a jelen helyett folyton csak az eljövendőre kell gondolnia; a gyertya foygása és az óra ütése is minduntalan a múlt időre emlékezteti. Ezért furcsa, hogy az új magyar felvételeken nők éneklék ezt a dalt: egészen a legutóbbi időkig kizárólag férfiak járhattak vallásos tanintézményekbe, nők szájába adni az ifjú tanuló szavait legalábbis különös.

A dalszöveg építkezése parádés: az első, amire a beszélő kérdése vonatkozik, a természet (számára, most) kellemetlen csapása: az eső. A második már túlvan a természetén – egy nagyon egyszerű, ember alkotta, de kezdetleges tárgy: a gyertya. A következő már „kigondolt szerkezet”, az óra, amely immár az emberi tudás (a technika) hordozója és megtestesülése – holott persze csak „kigondolt szerkezet”, amely élet, lélek és akarat nélkül való. A záró versszak egyszerre kitágítja és átértelmezi az eddigi sort: ha ellenséges a természet, ha fenyegető üzenete van a gyertyának és az órának is, akkor mit mondhatunk a világról? Abban már lélek is, élet is van, több, mint a természet, és az emberi szellem át- meg átjárja; ekkor hirtelen a beszélőre összpontosul a közlés, saját helyét (mulandóságát) méri föl ebben a világban, élete kilátástalanságát, s nem is a világot próbálja bárhogyan is megragadni.

Ez a felületes pillantás is jelzi, hogy nem mindennapi szöveg ez. „A népköltészet alkotási gyakran szép is”? Hát igen, de azért gyanakodni kezdünk: biztos, hogy ez népköltészet alkotási?

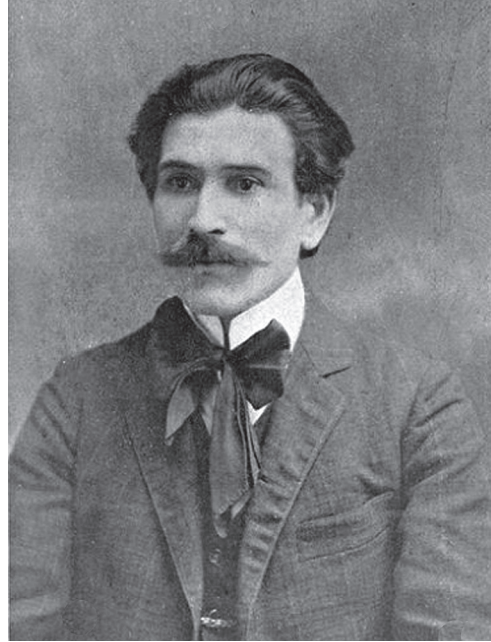
Nem az.

Igazán nem bonyolult utánakeresni: ez a kifinomultan felépített, mívés vers nem népköltés (ahogyan Kányádi hitte), hanem Avrom Reyzen (1876–1953) folklorizálódott költeménye.

Avrom Reyzen (Abram vagy Abraham Reisen vagy Reizen) 1876-ban született Oroszországban, a ma Belaruszhoz tartozó Koidanovban. Író, költő és szerkesztő volt, jiddis lapokban publikált szerte Kelet-Európában (Szentpétervártól Varsóig és Vilnáig), köteteket és folyóiratokat szerkesztett. 1908-ban részt vett a Csernovici Konferencián, amely határozatba hozta, hogy a jiddis a zsidó nép

nemzeti nyelve, és hogy a jiddist védeni, terjeszteni és fejleszteni kell. Reyzen 1911-ben Amerikába költözött, de továbbra is erős kapcsolatai voltak az óhazával. New Yorkban halt meg 1953-ban.

A „*Mit akar...*” című és kezdetű vers először egy krakkói zsidó lapban jelent meg 1902-ben.⁶ A cím a kezdősor elejével azonos, de az alcím itt még: „in der yeshive”, a jesivában – később rendszerint ez az alcíme: „a monolog fun a yeshive bokher”, egy jesiva-tanuló monológja.⁷ Rendkívül népszerű vers lehetett – kottával első ízben New Yorkban, 1909-ben látott napvilágot.⁸ Pár évre rá egy másik kottakiadás is megjelent,⁹ ahol N. L. Saslavsky ugyancsak „hangszerezőként” van feltüntetve (üteme mindkét alkalommal egyértelműen

1. kép. Avraham Reyzen 1908-ban

3/4); nem tudni tehát, hogy a dallam honnan van.¹⁰ Vannak olyan jelek, hogy a későbbiekben – már ahol számon tartották – Saslavskynak tulajdonították a dalt. De hogy a szerző(k) kiléte lassan elhomályosult, azt mutatja, hogy amikor 1919-ben Berele Chagy lemezre veszi a dalt (Columbia, New York), ott már a „Folk song” megjelölés jelenik meg. És a későbbi számtalan felvételnek is csak egy töredéke tartja fontosnak megjelölni a szerző(ke)t. A megzenésített vers igen népszerű lett a zsidó énekesek körében, akik előszeretettel szerepeltették repertoárjukban.¹¹ Figyelemre méltó, hogy a dal szerepel a Máramarosszigeten született és felnőtt

6 “Mayko-mashme-lon? In der yeshive”, *Yudishe folks-tsaytung* (Krakkó), december 10, 24 (1902): 6–7.

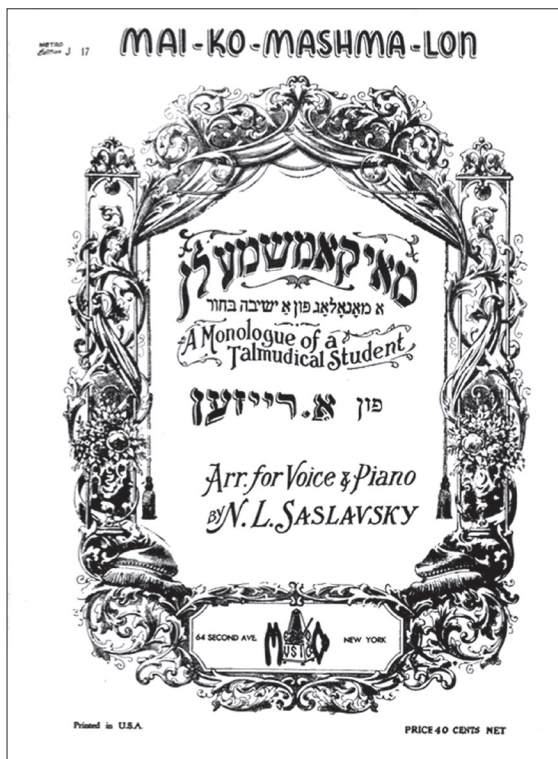
7 A nagy gyűjteményes kiadásban egyáltalán nincs alcím.

8 *Mai-ko-mashma-lon*, Fun A. REIZEN. Arr. for voice and piano by N. L. SASLAVSKY (New York: Metro Music Co., é. n. [1909]). <http://fau.digital.flvc.org/islandora/object/fau%3A33286/datastream/OBJ/view>.

9 *Mai-ko-mashma-lon* (New York: Jos. P. Katz, 1915). <https://picryl.com/media/mai-ko-mashmalon-a-monologue-fin-a-jeshiwoh-bucher>.

10 Nicholas (Nissim) Louis Saslavsky, szül. Nyikoláj Ljvovics Zaszlavskij (1885, Poltava–1965, New York), karmester és zeneszerző, vö. <https://www.milkenarchive.org/artists/view/nicholas-saslavsky/>.

11 Charles E. MADISON, *Yiddish Literature: Its Scope and Major Writers* (New York: Frederick Ungar, 1968), 204.

2. kép. Az 1909-es kottakiadás címlapja

együttesen teszi népdalszerűvé a verset. Finkin arra is felhívta a figyelmet, hogy Yankev Glatshstein jiddis költő Reyzen költészete zsidósságának és népiességének forrásait jellemezve kiemelte „azt a csodás *may ko mashme lon*-t, amit [Reyzen] mindig belecsempészett a témáiba”, illetve a „*may ko mashme lon*-i zsidósságot”.¹⁴

Elie Wiesel gyermekkorának meghatározó dalait az író előadásában tartalmazó lemezen is, s Wiesel nem utal rá, hogy ne népköltészeti alkotás volna.¹² Sőt utolsó versszakának van egy egészen friss magyar fordítása is – ahol is a fordító bizonyára nem tudta, hogy a szöveg immár folklorizálódott, mégis utalt a népköltészeti karakterre.¹³

A dalban ismétlődő arámi nyelvű sor talmudi eredetű, a talmudi szövegben a már ismert, ismétlődő szabályok bevezetésére szolgál, mintegy ráirányítva a figyelmet arra, hogy az adott szabály a bevezetőt követően új kontextusban értelmezendő. Ahogy Jordan Finkin megjegyzi, az archaikus-archaizáló szövegrészlet, a versforma, és a vershelyzet

12 Elie WIESEL, *Memories and Melodies from My Childhood*, DVD (New York: EWY Productions, 2010). – Wiesel előadása még két helyen érintkezik Kányádi gyűjteményével: mindkettőben szerepel az *Es Brent! Briderlekh, es Brent!* kezdetű dal (Kányádinál: 'sz *brent briderlekh* 'sz *brent*), és Wieselnél hosszabb, Kányádinál rövid formában a *Rozhinkes mit mandlen* című altató (Kányádinál: *inter dem kindsz vigele*).

13 Jichak KATZENELSON, *Ének a kiirtott zsidó népről* – HALASI Zoltán, *Út az üres éghez* (Budapest: Kalligram, 2014). „Hogy is van az utolsó szakasz? *Mire való hát az élet? Mi dolgom e sártekén?* Ezt a sártekét jól kitalálta, Karelicsben mást se csinál az igásló meg a falu parasztja, mint tavasztól őszig a saratdagasztja. *Elfonnyadni ifjúkorban, korán lenni koravén...* Miért, lehet valaki későn is koravén? Ezt javítsa ki! *Minden nap más házban enni, öklön nyugtatni fejet...* itt elnehezül a ritmus, hogy fogják ezt énekelni, mondja meg, maga népköltő?... de a befejezés, *e z t az életet megölni, várni a z t az életet!*, telitalálat!” „*Szegénykonyha*”, 57.

14 Jordan FINKIN, *A Rhetorical Conversation: Jewish Discourse in Modern Yiddish Literature* (University Park: Pennsylvania State University Press, 2010), 66–69, idézetek: 66.

Teljesen érthető tehát, hogy Kányádi már azzal a tudattal gyűjtötte fel a dalt, hogy az népköltés, s a szövegének és a zenéjének is ismeretlen a szerzője. Az 1989-es kötet függelékében közölt kotta szintén egy vegyes jiddis dalgyűjteményből származik.¹⁵ S nem csoda, hogy Szalóki Ági is ekként lelkesedik: „Az 5000 éves írásbeliség a jiddis népzenei folklórban is tetten érhető. Csupa megkapó költői kép, filozofikus mélység, és ironikus humor is jellemzi ezeket a dalokat. Például a *Mit akar az eső nékem elmondani, mit akarhat* kezdetű...”¹⁶ Reisen verse teljesen folklorizálódott, részévé vált a közös (népi) tudásnak, több közösség kincsévé vált.

Kérdés, hogy hogyan történt mindez – s erre a kérdésre aligha tudunk válaszolni, csak találgathatunk.

Kevésbé valószínű, hogy az eléggé zárt erdélyi területekre Amerikából érkezett volna vissza a dal. Bár elég korán voltak már hanglemez-felvételek, és bizonyára voltak is némi családi kapcsolatok az Újvilággal, ettől aligha válhattott volna elterjedté és népszerűvé, ami a folklorizálódás alapja. Lehet, hogy a vándorló klezmer-zenekarok hozták magukkal – ezek a korszakban Lengyelországtól Bulgáriáig kóboroltak, lakodalomról temetésre, vallási ünnepről falusi vásárra, és tanultak (egymástól, a közönségtől, akár kottából is) új dalokat. Ők is terjeszthették, népszerűsíthették, és persze nem törődtek az eredeti szerzők megnevezésével. Ám harmadszor vegyük figyelembe, hogy sok zsidó nagyon mobilis életmódot folytatott: a tipikus foglalkozások közé tartozott a kiskereskedelem és a kisipar, ami gyakori utazásokkal járt. Krakkótól Husztig vagy Máramaroszigetig 4-500 kilométer az út, és ebben az időben már vannak vonatok – nem beláthatatlanul nagy távolság és idő. Ráadásul nyelvi akadályok sem voltak. Németországtól Lengyelországon és Magyarországon át Romániáig a jiddist anyanyelveként beszélte a zsidóság, még ha voltak is nyelvjárási eltérések.¹⁷

Közös tapasztalat volt (a már meglévő vallásgyakorlási eltérések ellenére) a „jesiva-bóherek”, vagyis a vallásos oktatásban részt vevő fiatalemberek szegénysége, elhivatottsága és szakadatlan küzdelme a mindennapi odaadó tanulással. Ez is hozzájárulhatott a dal népszerűvé válásához: ahogyan a magyar területen az üldözött betyár vagy a megcsalt szerető szerepébe szívesen helyezkedik a népdal éneklője, abban a közösségben, ahol a vallási élet áll a középpontban, ez a szájalomra és tiszteletre méltó alak okkal lehet főszereplő.

15 Elsbeth JANDA und Max. M. SPRECHER, *Jiddische Lieder* (Frankfurt am Main–Hamburg: 1970). Almási István jegyzete az *Erdélyi jiddis népköltészet* 30. kottájához, 162.

16 SZÁM Kati, „Nádszalkisasszony a Moszkván – Szalóki Ági”. *Képmás*, 2017.03.16. <https://kepmas.hu/nadszalkisasszony-a-moszkvan-szaloki-agi>

17 Lásd pl. Benjamin HARSHAV, *The Meaning of Yiddish* (Berkeley: University of California Press, 1990); Dovid KATZ, *Words on Fire: The Unfinished Story of Yiddish* (New York: Basic Books, 2004).

Tegyük hozzá, hogy a dal jelenkori népszerűségéből éppen ez a mozzanat mintha kimaradna. A dalt hallgatók többsége nyilván nem is tudja, hogy mi az a *situáció* és mi az a *szerep*, ami a napi valósághoz horgonyozza az idő múlása, a szegénység és az élet kilátástalansága feletti szomorkodást. Hogy tudniillik itt nem valami általános világfájdalomról, hanem a szerencsétlen tanuló konkrét helyzetéről van szó. Ez is jellegzetes módon erősíti a dal *mai, magyar* népszerűségét: túl azon, hogy bizonyos motívumok akár a magyar népköltészetből is ismerősök lehetne (eső – könnyek, ifjúság – hervadó virág), és az is a folklorizációnak tipikus eleme, hogy mindazt, ami nem érthető, a szövegben torzul, megváltozik vagy kimarad, tehát a közösség „értelmessé teszi”. Először is, a versszakokat nyitó kérdés abban a korban (és annak a közösségnek a számára) teljesen egyértelműen felidézi a Talmud-tanulás szituációját.¹⁸ Mikorra a szöveg folklorizálódik és – különösen a magyar fordításban –, a magyar „felhasználásban” teljesen elhalványodik. Másodszor: a „héder” csak afféle egzotikus szónak tetszik, könnyen átsiklunk felette; a dal első angol fordítása¹⁹ még a „hédernél” is messzebb megy: „in the hut”, vagyis: a kunyhóban. Harmadszor: van olyan rétege is a dalnak – erre utal Finkin is²⁰ –, ami a hétköznapi és az odaadó vallásosság szembenállását teszi problémává – érdemes-e, kell-e mindent feladni a vallásért, a tanulásért? A Talmud-iskolások ekkoriban egyszerre voltak nagyon megbecsült és mégis furcsa, kissé különc, és avuló félben lévő életmódot folytató tagjai a kor társadalmának.²¹ Ha mindezt a dalban ábrázolt helyzetet elnyomjuk, lényegtelenítjük, akkor persze, hogy *énekesnők* bízvást másorra tűzhetik, és a magyar közönség is minden háttértudás nélkül is a magáénak érezheti...

Összefoglalásul: a „*Mit akar...*” kezdetű dal története sokkal cifrább annál, mint amikor egyik populáris közegeből (a népdalok világából) egy másikba (a popzenébe vagy világzenébe) vándorol egy mű. Itt először egy olyan „magas művészeti” alkotás folklorizálódott, amelyik erősen támaszkodott az élő (népi) vallásos hagyományra, és aztán az járta be manapság nem szokatlan útját.

18 Ezt Wiesel kifejezetten hangsúlyozza is – a Talmud-tanulók hagyományos hajlongását és kézmozulatait jelzi éneklés közben.

19 Csak az első versszaké, lásd a 8. jegyzetet.

20 FINKIN, *A Rhetorical Conversation*, 69.

21 Uo. Finkin említ egy másik, hasonló verset is, amivel szembeállítva Reyzen költeménye ezt erősebben tükrözi: Hayim Nachman Bialik *A szorgalmas diák* (*Ha-Matmid*) c. versét.